

Nya rön om världskrigen i Tornedalen

Lars Gyllenhaal

Tornedalen var liksom Gotland ett av de områden som särskilt kände av både första och andra världskriget. Flera märkliga händelser som utspelade sig i Tornedalen under dessa oroliga år har ännu inte blivit allmänt kända. Här följer bara några exempel.

Att första världskriget innebar krigshandlingar i Norden också på land - det är än idag rätt okänt. Bakgrunden är att fram till årsskiftet 1917/18 var finska Tornedalen en del av Ryssland. Ryska imperiet, som landet formellt hette fram till februarirevolutionen 1917, fick militär hjälp av britterna – som använde nordnorska hamnar och Tornedalen för vapentransporter till ryska armén. Britterna gjorde det så pass diskret att det är få som idag hört talas om det. Det tyska motdraget blev en specialoperation i Tornedalen, med förberedelser på den svenska sidan och olika aktioner på den finska - alltså ryska - sidan.

De tyska specialoperationerna i Tornedalen leddes av en svensk frivillig i tysk tjänst, Otto von Rosen. I september 1909 lämnade von Rosen den svenska armén med löjtnants grad. Han anställdes som vice VD vid Strengbergfabrikerna i finska Jakobstad, och hade den positionen fram till 1915. Enligt den von rosenska släktrönikan gick han året innan med i den underjordiska finska självständighetsrörelsen. I augusti 1916 antogs han för utbildning vid preussiska gardespionjärbataljonen i utkanten av Berlin, alltså ett militärt ingenjörförband.

Hur och varför von Rosen gjorde hoppet från en civil karriär i Finland till tysk krigstjänst framgår inte direkt av någon källa men den finska självständighetsrörelsens generella historia ger nog en del av svaret. Då Sverige avböjde att utbilda finländsk ungdom för ett väpnat uppror mot Ryssland vände sig finländarna till Tyskland, som av egennyttan understödde olika självständighetssträvanden i imperiet Ryssland.

Det uppdrag som von Rosen sedan anförtroddes hade knappast uppkommit om inte Tyskland år 1915 som en av de första staterna hade använt sig av stridsgas, alltså kemisk krigföring. Två fransk-afrikanska divisioner vid Ypern i Belgien hade fullständigt överraskats av den första egentligt framgångsrika gasattacken. När man väl hade tagit ett steg och använt gas, varför inte ta ett till och pröva biologisk krigföring – på en avlägsen plats?

Hösten 1916 skickade den preussiska generalstaben von Rosen till Tornedalen. Enligt släktrönikan och andra källor skall han med några soldater ur 27. preussiska jägarbataljonen ha tagit sig till Kolahalvön och sprängt en del av järnvägen till Murmansk och ett ammunitionsförråd. Tillsammans med sina landsmän Raoul Graaf och Halvdan Sterky samt finländaren Emil Jokola (som med säkerhet tillhört 27. jägarbataljonen) ertappades han med två tungt lastade slädar vid en ödegård söder om Soppero i slutet av november 1916 av länsman Baudin. Lasten bestod till större delen av konserver av märket ”Svea kött”. Då länsmannen ville tillaga några av dem blev han upplyst om att de innehöll sprängmedel och att det totalt rörde sig om 200 kilo. Gruppen beordrades föra den konfiskerade lasten till poliskontoret i den svenska gränsbyn Karesuando. Därefter fick de besynnerligt nog frihet att lämna gränsområdet.

Följande månad skall expeditionen, även benämnd ”von rosenska ligan”, ha anlant till nordnorska Kautokeino för att jaga i omgivningarna. ”Alltid hade de gott om penningar och nekade sig ingenting”. Det stående uttrycket var ”Det är Tyskland som betalar!”. Raoul Graaf skall även entusiastiskt ha yttrat: ”Tysklands seger i kriget är Sveriges framtid”.

Pressen uppgav senare att gruppens syfte hade varit att ”utföra spioneri för tysk räkning, på samma gång man sökte skada de ryska ammunitions- och vapentransporterna”. Det pågick mycket riktigt en intensiv trafik från den norska hamnen Skibotn, norr om Treriksröset, till det ryska Torneå. I strid med neutralitetspolitiken tillät Norge att brittiska vapen och förnödenheter fraktades över Skibotn, längs med svenska gränsen och vidare in i Ryska imperiet. Tusentals hästar och hundratals renar användes.

Polischefen i den norska samebyn Karasjok fattade misstankar mot de tungt utrustade män som dök upp i hans distrikt i mitten av januari 1917. De var utan pass men hade sprängmedel, gevär, detaljerade kartor över Finland, en mängd valutor, en kamera, det ovanliga indianguftet *curare* och två lådor med sockerbitar. De senare visade sig innehålla små men farliga stridsmedel:

mjältbrandsbakterier, *bacillus anthracis*, inkapslade i glas som i sin tur omgavs av socker. Den tyska krigsmakten hade kommit fram till att man borde kunna stoppa britternas hjälp till Ryssland genom att slå ut transporternas dragdjur.

Det ryska krigsministeriets speditör i Tornedalen, liksom von Rosens konfiskerade dagbok berättar att sabotörerna i viss mån också hann använda de biologiska vapen som de utrustats med. Speditören konsul Georg Lind: ”...hästarna led av lungpest, som hade förorsakats av att de tillförts baciller genom socker. [...] 30 av de yngsta, starkaste och bästa hästarna dog [...]. Samma sak var det på den finska sidan, där dog ett par hundra hästar”.

Så vitt bekant försenades inte transporterna från Skibotn till Ryssland nämnvärt, men denna föga kända episod i första världskriget är ändå av vikt, med tanke på hur få gånger i modern tid som biologisk krigföring har tillgripits.

Angående 27. Jägarbataljonen, frivilligförbandet som kunde bildas till stor del tack vare Tornedalens bristfälliga gränsbevakning: minst sex svenska medborgare och drygt 500 finlandssvenskar tjänstgjorde inom bataljonen 1915—18. Trots att bataljonen vid ankomsten till Finland upplöstes kom dess medlemmar att påverka Finlands öde mer än något annat förband. Det är därför som Torneås monument över bataljonen är så imponerande.

Låt oss nu raskt hoppa fram till andra världskriget.

Undertecknad har i två böcker dokumenterat att Norrbotten under andra världskriget från och med 1943 fick allierade baser. Först enbart för förmedling av underrättelser till London, med sedan även för allierade sabotageaktioner och trupptransporter. Hittills har dock varken jag själv eller någon annan författare berättat om basen i Naimakka, längst uppe i Tornedalen. Där samsades personal från svensk underrättelsetjänst med norrmän som rapporterade till London.

Sonen till Birger Isberg, den svenske underrättelseofficer som tjänstgjorde i Naimakka, har låtit mig få ta del av ett efterlämnat skriftligt material från hans far, bland annat med uppgifter om hur tyska signalspaning försökte verka mot basen. Jag har även fått fotografera flera föremål som använts på basen.

Min analys av Naimakka-basen är då dessa rader skrivs ännu pågående, varför jag inte kan skriva så mycket mer just nu – men under mitt föredrag i Uppsala visar jag några bilder från den svenske officeren, Birger Isberg.

Är det möjligt att flygbombningen av ett inte så oansenligt samhälle i Tornedalen har kunnat missas av historieskrivningen? Ja, det är det tydligen.

Men nu har denna bombning till slut dokumenterats för framtiden, genom både intervjuer, arkiv- och markfynd.

Allt började med en karta.

Från ingenstans kom det ett brev till mig från en läsare i Luleå, med en märklig karta från ett dödsbo i Haparanda. På den fint handritade kartan i skala 1:4000 läste jag överst ”Karta över del av Övertorneå samhälle utsatt för bombanfall den 12 febr. 1944”. På kartan fanns flera krevadgropar pryddligt markerade. Men detta kunde väl ändå inte stämma, tänkte jag. Den enda bombning i Tornedalen som jag kände till var den sovjetiska bombningen av Pajala, fyra år tidigare. Var det sant? I så fall, vad hände med människorna och husen närmast krevadgroparna? Vilket flygvapen var det som hade bombat? Det var bara att söka i alla böcker som tog upp allvarliga krigshändelser i Sverige 1939-45.

Det visade sig att ingen bok nämnde någon bombning av Övertorneå. Sedermera fick jag reda på att det dock utkom en bok 1946 som kort tog upp händelsen, men få lär idag ha läst den boken.

Hur skulle jag då hantera kartan, var den ett belägg för något som verkligen hade inträffat, eller inte? Det fanns bara en utväg – att sätta sig i bilen med kompisen Mikael Norman och fara till Övertorneå, för att där se om kartan kunde leda till några konkreta spår och vittnen.

Vägnätet visade sig ha förändrats en del sedan 1944, men det gick ändå att använda krigskartan som vägledning. Först hittade vi bara några vaga gropar, som det var svårt att fastställa vad de orsakats av. Men sedan kom vi till en distinkt och stor grop som var delvis vattenfylld. Efter bara en stunds grävande i kantområdet så fann Mikael den första metallbiten och så en till. Att det var bombsplitter visste vi både på grund av att kratern stämde med kartans krevadgropar och därför att vi tidigare varit på slagfält från andra världskriget och där sett gamla splitter.

Ett tips leder oss sedan till det vänliga och gästfria paret Heikkilä, som tydligt minns bombningen men inte såg så mycket utan mest hörde. De tror sig minnas att bomberna var ryska, alltså sovjetiska. Det räcker inte för att verkligen slå fast nationaliteten, men så finner jag på länsbiblioteket artiklar i olika dåtida lokala tidningar som bekräftar sovjetisk tillverkning – blindgångare hade kyrilliska bokstäver, alltså rysk text.

Genom att jag senare i samhället håller ett föredrag om bombningen så kommer jag i kontakt med fler ”öronvittnen”, liksom en dam som kunde ha skadats allvarligt som barn om inte en rullgardin varit nerdragen. En man som också var nära bomberna som barn har inte möjlighet att komma till mitt föredrag, eftersom han bor nere i Lidköping. Men mannen, som heter Lars Mäkitalo, hörde talas om mitt intresse för hans gamla hemort och skrev därför ett brev till mig, ur vilket jag citerar:

”På kvällen den 12 februari kommer en granne till oss, klockan bör ha varit 18-19-tiden. Han berättar att det hörs flygplan på väg från finska sidan. Min far som varit inkallad var tillfälligt hemma. Han tjänstgjorde som luftbevakare söder om Övertorneå. Far öppnade ett av fönstren mot finska sidan. Grannen, min mor och jag var också med. Vi hörde de ”tungt lastade” flygplanen - som närmade sig. När vi står där börjar det smälla eller knattra (kan ha varit brandbomber). Helt plötsligt kommer flera kraftiga explosioner och vi känner de första tryckvågorna slå mot huset. Nu konstaterar far att det är bomber och beordrar oss ner i källaren. Den närmaste bomben föll cirka 250-300 meter från vårt hus. Nere i källaren kändes det som att huset delade sig, en mycket underlig känsla – troligen pga tjälen i marken fortplantade sig tryckvågen kraftigt. Bomben som föll närmast vårt hus ramlade ner i ett av de djupa diken som fanns i samhället. Ett boningshus fanns 60-70 meter bort och hade säkert fått förödande skador om inte bomben ramlat ner i det djupa diket. På andra sidan vägen finns ett hus som tillhörde plåtslagare Nilsson. Samtliga rutor i hela huset blåstes ut. Som tur var hade man dragit ner rullgardinerna för natten så mig veterligen blev det inga svårare personskador. Vi barn tyckte det var spännande och vi samlade bombskärvor. De pojkar som var lite äldre än oss samlade också och sålde dem sedan som souvenirer till de inkallade militärerna. Vi småpojkar var också avundsjuka på de större för att de hittat några riktigt stora skärvor som vi inte orkade bära.”

Av den allvarliga krigshändelsen blev det alltså en sorts sport bland Övertorneås pojkar. Men, under ytan, hur påverkades egentligen barnen som varit nära bombernas explosioner? Så här skriver Lars Mäkitalo om detta: ”Det tog nog mer än ett år innan jag kunde sova gott – varje gång en bil passerade på vägen utanför vårt hus så vaknade jag.”

När man betänker att ett barn kan få rejäla sömnsvårigheter av en oblodig flygbombning – vad kan då inte en serie bombräder som resulterar i många dödade innebära?

Det var något av ett mirakel att bomberna som 1944 föll bland Övertorneås hus inte åstadkom större skada än krossade fönster. Ännu större tur hade man i Haparanda kommun, där 8 bomber uppenbarligen slog ned på ännu mindre bebodd mark.

Övertorneå kan verka avsides beläget men bombningen 1944 är inte den enda krigshandling som samhället råkat ut för. I januari 1717 plundrades Övertorneåbygden av ryska kosacker, som bland annat misshandlade en kyrkoherde till döds och bortrövade en kyrkklocka. Käppen som kyrkoherden slogs ihjäl med finns bevarad i kyrkan...

De bombskärvor från Övertorneå som vi fann har vi överlämnat till länets flygmuseum, det som ligger intill Norrbottens flygflottilj F 21, eftersom man där samlar på föremål från utländska flygplans besök i Norrbotten.

Ovan är bara några av de händelser jag berättar om under mitt föredrag i Uppsala, och de är i sin tur bara toppen av ett isberg av mindre kända men dock viktiga krigshändelser i Tornedalen. Det finns nog alla möjligheter för den historiskt intresserade att fortsätta finna krigsrelaterade händelser i Tornedalen som är antingen bara sparsamt dokumenterade, eller helt okända.

Kort efter att ha passerat gränsen Haparanda-Torneå kommer denna påminnelse om att fram till 1917 var halva Tornedalen en del av Ryssland, ett kappell för ryska gränstrupper och andra ryskortodoxa i området. FOTO: Lars Gyllenhaal

Ännu kvar 2017 i Naimakka sedan andra världskrigets dagar, Åke Sikavuoppio med författaren. FOTO: Mika Kulju

Den största bombdelen vi fann, vid randen av en sovjetisk bombkrater bara några hundra meter söder om själva Övertorneå. FOTO: Lars Gyllenhaal

Nu finns bombdelen utställd i F 21:s museum i Luleå, tillsammans med rester av Sovjets bombningar av Kallaxön och Pajala. FOTO: Lars Gyllenhaal